

Οι σημειώσεις στη μετάφραση πεζογραφίας προς τα ελληνικά: επισημάνσεις και σκέψεις με βάση τη σύγχρονη βιβλιοπαραγωγή – το περίγραμμα μιας πρώτης προσεγγιστικής μελέτης στο θέμα.

Νίκος Πρατσίνης

ABANICO Κέντρο Ισπανικής, Πορτογαλικής και Καταλανικής Γλώσσας

Abstract

1. Study of two general characteristic cases regarding the issues ensuing due to the existence or absence of notes in the translation of prose: the first case pertains to the translation of a 20th-century social novel (Greek into Spanish); and the second one is salient to the translation of a contemporary SF novel from (English into Greek)
2. Typology of notes: focused on the language (glossocentric); pragmatological; historical; mixed. Examples from the history of translation in the East and in the West. Thoughts on the Western and non-Western approach. 3. Statistical research (prose translated into Greek) (A) positioning of notes, yesterday and today: (a) absence of notes; (b) footnotes; (c) endnotes; (d) combination of footnotes and endnotes. (B) Issues as to: (I) who compiles the notes in the translation of prose; and (II) where translators choose to place their notes - possible interventions (by the editor and/or the publisher). The questionnaires (for I and II) were sent to 68 translators. 4. Recommendations for continuation of research, new avenues of research, possibilities now open thanks to students under the ERASMUS programs.

Keywords: translation into Greek, notes in the translation of prose, typology of notes, placement of notes in the text

1. Πώς άρχισαν όλα

Το πρώτο βιβλίο που (συμ)μετέφρασα -στη δεκαετία του '80- ήταν *Οι θύρες της ενόρασης*, μαζί με το *Ουρανός και Κόλαση* (*Doors of Perception*, και *Heaven and Hell*) του Huxley, δύο συναφή εκτενή λογοτεχνικά δοκίμια μεταφρασμένα και εκδοθέντα στον ίδιο τόμο. Ο λόγος του ευρυμαθέστατου και πολυμαθέστατου Huxley απαιτούσε τεράστιο αριθμό σημειώσεων. Οι μεταφραστές τις συντάξαμε και οι εκδότες τις καλοδέχτηκαν, διασκευάζοντας ελαφρά μερικές. Επί σειρά ετών, στα βιβλία που μετέφραζα, ακόμη και τα ακραιφνώς μυθοπλαστικά, πρόσθετα χωρίς πολλή περίσκεψη και αιδώ, τις σημειώσεις μου. Πέρασε καιρός μέχρι να αρχίσω να διερωτώμαι για το θεμιτό ή την αναγκαιότητα των σημειώσεων στη διαγλωσσική μετάφραση, πολύ δε περισσότερο για τη θέση τους: υποσελίδιες, στο τέλος του κεφαλαίου (σπάνιο για τη λογοτεχνία), στο τέλος του βιβλίου. Εξάλλου και οι μεταφρασεολόγοι, που είχα πια αρχίσει να μελετώ καθυστερημένα (δεν είχα ακολουθήσει μεταφραστικές σπουδές), ασχολούνταν ελάχιστα με αυτό το ταπεινό ζήτημα, δίνοντας, ίσως, την εντύπωση πως θα έπρεπε να το λύσουν οι εμπλεκόμενοι στην αλυσίδα της βιβλιοπαραγωγής (μεταφραστές, επιμελητές, εκδότες, για να μην πω και τυπογράφοι...). Το γεγονός είναι πως αυτό όντως συνέβαινε εκ των πραγμάτων. Εν πολλοίς δε εξακολουθεί να συμβαίνει μέχρι σήμερα.

Στα μέσα της δεκαετίας του '90, διαπίστωσα πως ο πολύς Newmark στο μνημειώδες έργο του *Approaches to translation* (1981), υποστήριζε πως οι σημειώσεις είναι καλό να αποφεύγονται στη λογοτεχνική μετάφραση, οι «εξηγήσεις» θα πρέπει να εισάγονται απευθείας και τεχνηέντως, στο μετάφρασμα. Μου φάνηκε τερατώδες.

Με αυτή τη μέθοδο ο μεταφραστής θα μπορούσε να οδηγήσει τον αναγνώστη να πιστέψει πως η «προστιθέμενη από τον μεταφραστή πληροφορία» προέρχεται από το συγγραφέα. Καμιά κανονιστική ή/και τυπογραφικά υποδηλούμενη διάκριση ανάμεσα στο κείμενο και την επ' αυτού «γλώσσα». Ένιωθα πως εξωθούσε, για λόγους επικοινωνιακούς, στη χειραγώγηση του αναγνώστη. Ας μην ξεχνάμε πως οι περίφημες «γλώσσες» των μεσαιωνικών αντιγραφών/μεταγραφών (οι εντός κειμένου, όχι οι επί του περιθωρίου) εξακολουθούν να είναι ο πονοκέφαλος των φιλόλογων που προσπαθούν να ανασυστήσουν το πρωτότυπο. Λίγο αργότερα, το 1998, ο Mounin, θα υποστήριζε, μεταξύ άλλων, πως οι υποσελίδιες σημειώσεις, (πάλι καλά που το εξειδικεύει, θα πρόσθετε ο συγγραφέας του παρόντος) συνιστούν την αποτυχία του μεταφραστή, στο έργο του *Les problèmes théoriques de la traduction*.

Την ίδια εκείνη εποχή της... «ψυχρολουσίας» μου από τον Newmark βρέθηκα αντιμέτωπος με δύο ριζικά αντίθετες απόψεις περί σημειώσεων, προερχόμενες από την «αγορά»:

Την πρώτη την οφείλω σε φίλη Ισπανίδα, με κλασσικές σπουδές, προοδευτικές ιδέες και αρκετά φεμινίστρια. Είχε μόλις διαβάσει σε μετάφραση μια εκτενή ελληνική νουβέλα της δεκαετίας του '20. Βενέζης ήταν, Μυριβήλης, Καραγάτσης, Πολίτης; Δε θυμάμαι πια, έχουν περάσει κάποια χρόνια. Τη ρώτησα πώς της είχε φανεί. «Ευχάριστο και καλογραμμένο βιβλίο. Βέβαια, ή το ελληνικό χιούμορ φλερτάρει με το παράλογο είτε το σουρεαλισμό, όντας συνάμα πολύ υποδόριο, ή ο συγγραφέας είναι... κάπως περίεργος! Σκέψου πως στο βιβλίο, η σύζυγος του παπά (έτσι κάπως θα είχε πρέπει να είχε αποδώσει ο μεταφραστής τη λέξη «παπαδιά» σκέφτηκε αυτομάτως ο συγγραφέας του παρόντος) αντιμετωπίζεται με φοβερό σεβασμό από όλους, από την αρχή ίσαμε το τέλος, σε ένα καθόλα παραδοσιακό και θεοσεβούμενο χωριουδάκι. Και δε δίδεται καμιά εξήγηση, πουθενά. Αδιανόητο». Άρρησα να καταλάβω πού ήταν το πρόβλημα, αν και ζούσα ήδη κάποια χρόνια στην καθολική της πατρίδα... Της εξήγησα δια μακρών πως, αντίθετα με τον καθολικισμό, η αγαμία των κληρικών δεν ισχύει για όλους τους βαθμούς της ιεροσύνης στην Ορθοδοξία, πως η «γυναίκα του παπά» είναι καταρχήν αξιοσέβαστη, πως ο χαρακτηρισμός αναφέρεται κυριολεκτικά στη καθόλα νόμιμη σύζυγο και δεν αποτελεί ειρωνικό ευφημισμό για καμιά φιλενάδα του ιερού ποιμένος, όπως θα μπορούσε να συμβαίνει θαυμάσια στην Ισπανία! «Χάθηκε ο κόσμος να βάλει μια υποσημείωση ο μεταφραστής; Για να καταλαβαίνουμε τι διαβάζουμε δηλαδή... Δεν έχουν όλοι διδακτορικό στη θεολογία!», ήταν, αυθόρμητα, η απάντησή της. Παραδέχθηκα πως είχε δίκιο -ο πελάτης έχει πάντα δίκιο... ναι, και στη μετάφραση!- και, αν και δε μεταφράζω προς τα ισπανικά, προσπάθησα νοερά να έρθω στη θέση του μεταφραστή που έψεγε. Παραδέχθηκα πως δύσκολα θα μου περνούσε από το μυαλό να βάλω σημείωση γι' αυτό, ειδικά δε υποσελίδια.... Προσπάθησα να παρηγορηθώ: τα ισπανικά δεν ήταν η μητρική μου γλώσσα, δεν προερχόμουν από καθολικό πολιτισμικό περιβάλλον (που συνήθως αγνοεί τα της Ανατολικής Εκκλησίας), άρα η περίπτωση του υπό κρίσιν μεταφραστή ήταν πιο βαριά από τη δική μου, υποθετικά μιλώντας. Ήταν όμως; Θα το συζητήσουμε στη συνέχεια. Η δεύτερη, αντικρουόμενη, άποψη με την οποία ήρθα αντιμέτωπος την ίδια εποχή, προερχόταν από την αντίπερα όχθη της βιβλιοπαραγωγής: Φίλος εκδότης και fan της επιστημονικής φαντασίας και της λογοτεχνίας του φανταστικού, μεταφραστής και ο ίδιος, μού είχε αναθέσει τη μετάφραση ενός σύγχρονου έργου επιστημονικής φαντασίας που του άρεσε πολύ. Το ρώτησα αν είχε προτίμηση για το πώς θα ήταν οι σημειώσεις, υποσελίδιες ή στο τέλος; «Σιγά μη βάλουμε σημειώσεις», απάντησε, «γιατί να μπουν; αφού κάποιους όρους, που είναι “τόποι” της επιστημονικής φαντασίας, όπως *Aftermath*=*Μετά την Καταστροφή*-με την έννοια που χρησιμοποιείται στο είδος, *βαρυτική ανύψωση* κλπ, ο

αναγνώστης οφείλει να τους ξέρει». «Και με κάποια άλλα πραγματολογικά, όπως ονόματα της ινδουιστικής μυθολογίας, “νεοβουδιστικούς» είτε απλώς... βουδιστικούς όρους κλπ» που ήταν τότε ψωμοτύρι για τους new age κύκλους της Δ. Ακτής των ΗΠΑ, από όπου είλκε το βιβλίο και το κοινό του στο πρωτότυπο, αλλά κάπως άγνωστους στη βαλκανική Αθήνα, «με αυτούς τι γίνεται;». «Υπάρχουν και εγκυκλοπαίδειες, ακόμη και σε ψηφιακή μορφή. Τέλος πάντων, άμα επιμένεις πολύ θα δούμε. Γράψε εισαγωγή αν θες να πεις τα δικά σου». Σκέφτηκα το ρομαντικό σλόγκαν «με ένα βιβλίο ξεχνιέμαι»: σωστό, δίχως όμως εγκυκλοπαίδειες παντός είδους. Δεν είπα τίποτα. Ένιωθα την προσπάθεια του εκδότη να διαφυλάξει αμίαντο το έργο που αγαπούσε από βέβηλες περι- (αλλά και μετά- και παρα-) κειμενικές παρεμβάσεις/προσθήκες: όσο γίνεται πιο κοντά στο πρωτότυπο, δίχως «γλώσσες». Μια νοσηρή πηγολατρεία που εξιδανικεύει τη γλώσσα-πηγή αδιαφορώντας/απαξιώνοντας συνάμα για τις ιδιορρυθμίες της (όσο και το πολιτισμικό φορτίο που μεταφέρει), που φετιχοποιεί το έργο καθιστώντας, το κατά δύναμιν, αόρατο τον μεσάζοντα/μεταφραστή/πολιτισμικό διαμεσολαβητή. Έτσι, με έναν «πορομένο» στοχολάτρη καλό μεταφραστή/γραφιά, θα έχουμε –οποία ειρωνεία!- ένα μετάφρασμα που να δείχνει εντελώς σαν «πρωτότυπο» απέχοντας συνάμα παρασάγγας από το όντως πρωτότυπο.

Οι δύο αυτές περιπτώσεις μού κατέδειξαν τα όρια του πεδίου αντιπαράθεσης σχετικά με το δέον ή μη της σημείωσης στη διαγλωσσική μετάφραση. Μου άνοιξαν την όρεξη για μια συνεχιζόμενη μελέτη των σημειώσεων στην ελληνόφωνη (και εν Ελλάδι), καταρχάς, εκδοτική παραγωγή μεταφρασμένης πεζογραφίας. Ξεκίνησα με την τυπολογία τους.

2. Τυπολογία και γενεαλογία της μεταφραστικής σημείωσης - ματιές στη Δύση και την Ανατολή

Σε γενικές γραμμές, μπορεί διακρίνει κανείς τέσσερεις τύπους σημειώσεων:

α) τη γλωσσοκεντρική, δηλ. την προκύπτουσα από τη γλωσσική απόσταση ανάμεσα σε γλώσσα πηγή και γλώσσα στόχο. Η περίπτωση της γλωσσικής απόστασης καθιστά στην πράξη αμετάφραστα κάποια λογοπαίγνια βασιζόμενα σε ομόηχα, ρίμες κλπ, ανέκδοτα, αλλά και άλλα ανάλογα σημασιολογικά και υφολογικά εφέ, οπότε ο μεταφραστής, λόγω αδυναμίας επινόησης αναλόγου γλωσσικού εφέ (αν δεν επιλέξει τη λεγόμενη «αντιστάθμιση» (compensation) σε άλλο σημείο του κειμένου), προσφεύγει σε μια συμβατική λύση που δεν διαταράσσει την ροή του μεταφράσματος, εισάγοντας παράλληλα και μια γλωσσοκεντρική σημείωση. Ενίοτε εισάγει τη σημείωση ακόμη και αν έχει βρει κάποιο ανάλογο εφέ, το οποίο, όμως, κρίνει μη επαρκώς ισοδύναμο προς εκείνο του πρωτοτύπου.

β) την πραγματολογική, δηλ. την προκύπτουσα από την πολιτισμική απόσταση. Η περίπτωση της μετάφρασης της «παπαδιάς», στο παράδειγμα που ανέφερα είναι χαρακτηριστική: μετάφραση σε γλώσσα συνδεδεμένη με έναν πολιτισμικό περίγυρο που βασίζεται εν πολλοίς σε ένα υπόστρωμα καθολικισμού, με αποτέλεσμα, και λόγω γεωγραφικής απόστασης, την άγνοια του μέσου ισπανού αναγνώστη λογοτεχνίας σε ό,τι αφορά την Ορθοδοξία και, κυρίως, την αδυναμία του έστω και να υποψιασθεί τυχόν ετερότητες. Πρόκειται για την πιο διαδεδομένη περίπτωση ανάγκης για μια σημείωση, προκειμένου να αποφευχθεί μια «παραπλανητικά» καθησυχαστική για τον αναγνώστη οικειοποίηση (domestication). Είναι η περίπτωση της σημείωσης υπέρ της οποίας, ελλείψει πάντα άλλης λύσης, θα συνηγορούσαν όλες οι μετα-αποικιοκρατικές προσεγγίσεις της μετάφρασης αλλά και ο Berman, με βάση πολλές από τις «παραμορφωτικές τάσεις» που επισημαίνει, εν έτει 1999, στο έργο του *Η μετάφραση και το γράμμα ή το πανδοχείο του απόμακρου* (μτφρ. Ιγγλέση Μαργέλλου). Αξίζει να

σημειωθεί πως μια πλέον ενδεδειγμένη έρευνα της πρόσφατης εκδοτικής παραγωγής λογοτεχνικών μεταφρασμάτων παγκοσμίως, θα αποκάλυπτε πως, πέρα από τις καθεαυτό σημειώσεις, αναδεικνύονται και άλλες λύσεις, όπως η προσθήκη λεξιλογίου για λέξεις που μένουν αμετάφραστες στο πρωτότυπο, ιδίως σε μεταφράσεις σε ευρωπαϊκές γλώσσες έργων από εξωευρωπαϊκές γλώσσες που αναδεικνύουν εξωευρωπαϊκές ετερότητες είτε, ακόμη, διαλεκτολογικές ή γλωσσικές διαστρωματώσεις (κυρίως σε περιπτώσεις πρωτοτύπων γραμμένων σε ευρωπαϊκές γλώσσες εν χρήσει εκτός Ευρώπης, σε έργα εγγραφόμενα σε λογοτεχνικά/πολιτικοκοινωνικά ιθαγενιστικά ρεύματα κλπ - βλ. π.χ. το έργο *Άγονες ζώες*, του Ramos).¹

Αυτά τα λεξιλόγια τα θεωρώ *in extremis* πραγματολογικές σημειώσεις, οι οποίες, για πρακτικούς ή/και αισθητικούς λόγους, παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου. Η αρχαιολογία της μετάφρασης -κυρίως σε έργα μη ακραιφνώς λογοτεχνικά, αν και, πηγαίνοντας προς το παρελθόν, τα όρια μεταξύ των ειδών γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα- έχει να επιδείξει ακόμη πιο ακραίες λύσεις: ο φραγκισκανός μοναχός De Sahagún, στο έργο του *Historia general de las cosas de la Nueva España* -συγκέντρωσε το υλικό και το μετέφρασε από το 1540 έως το 1585- μεταφράζει στα ισπανικά και τα λατινικά προφορικές αφηγήσεις και περιγραφές ιθαγενών του Μεξικού σε γλώσσα νάουατλ, που τις συλλέγει ο ίδιος και οι ιθαγενείς βοηθοί του. Γραμμένες με λατινικούς χαρακτήρες στα νάουατλ τις μεταφράζει στα λατινικά και τα ισπανικά. Η καθοδηγούμενη από τον ίδιο εικονογράφηση του έργου από ιθαγενείς, επέχει θέσιν σημειώσεων σε ό,τι αφορά πράγματα πρωτοθώρητα από έναν Ευρωπαίο (και άνευ ονόματος ή και αντίστοιχης έννοιας στα πλαίσια της ευρωπαϊκής κοσμοθεώρησης και των γλωσσικών της εκφάνσεων).

Η ιστορία της μετάφρασης έργων ανάμεσα σε γλώσσες που ανήκουν σε εντελώς διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια προσφέρει πάμπολλες εκπλήξεις: Τα Οι ιστορικές μεταφράσεις του Κορανίου, σχεδόν πάντα βρίθουν σημειώσεων-σχολίων, πολύ συχνά εκτενέστερων του μεταφράσματος. Κατανοητό, δεδομένου ότι, κατά το Ισλάμ, το Κοράνιο, ως «λόγος του Θεού» (και όχι περί Θεού, όπως συμβαίνει με την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη,) δεν μεταφράζεται καταρχήν, για ιεροτελεστική, τουλάχιστον, χρήση. Έτσι, η όποια μετάφραση του Κορανίου αυτοσυστήνεται, συνήθως, δηλούμενη είτε ως «μετάφραση του «νοήματός του», μετά πληροφοριακών και ερμηνευτικών συνάμα σχολίων προς αποφυγήν παρανοήσεων, που στην πράξη σχεδόν ελαχιστοποιούν τη μεταφραστική προσπάθεια αυτή καθεαυτή (π.χ. οι σύγχρονες μεταφράσεις του βασιλικού οίκου των Φαχγντ, της Σαουδικής Αραβίας) είτε, στο μακρινό παρελθόν, κατά την εποχή των μεταφράσεων του ιερού βιβλίου από πολέμιους και ανασκευαστές του Ισλάμ, πολλές φορές, μάλιστα, μέσω ενός απαξιωτικού τίτλου. Οπότε, η μετάφραση βρίθει, και πάλι, σχετικών σχολίων και σημειώσεων, δυσφημιστικών σε αυτή την περίπτωση. Όπως η μετάφραση από τον Robertus Kettenensis, στα λατινικά, κατ' ανάθεσιν του αββά του Κλινί, η πρώτη σε δυτικοευρωπαϊκή γλώσσα, το 1143, με τον εύγλωττο τίτλο *Lex Mahumet pseudoprophetes*, δηλ. *Ο Νόμος του Μωάμεθ του Ψευδοπροφήτου*).

γ) την ιστορική, δηλ. την προκύπτουσα από τη χρονική απόσταση από τη συγγραφή του πρωτοτύπου. Επί της ουσίας αφορά σημειώσεις σε διαγλωσσικές μεταφράσεις παλαιών έργων που προϋποθέτουν μια «νοερή» οιονεί ενδογλωσσική μεταφραστική εργασία από το μεταφραστή, με γνώμονα τη σύγχρονη μορφή της γλώσσας-πηγής. Πολλές φορές βασίζονται σε μια σχολιασμένη (φιλολογική ή μη) έκδοση του πρωτοτύπου, αφομοιώνοντας, διασκευάζοντας και προσαρμόζοντας τις

¹ Μτφρ. Γ. Ρούβαλη, Εκδ. Κοινωνία των (δε)κάτων, 2012.

σημειώσεις-σχόλια της, λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις τυχόν ανάγκες εμπλουτισμού τους με γλωσσοκεντρικά ή/και πραγματολογικά στοιχεία σε κάποια σημεία (βλ. και την επόμενη περίπτωση, της μικτής σημείωσης). Η ιστορική σημείωση εύκολα διολισθαίνει στον ερμηνευτικό σχολιασμό (πολλές φορές τον επιδιώκει: το παλαιό/κλασικό κείμενο συχνά διαβάζεται με σημειώσεις και στο πρωτότυπο, όχι του συγγραφέα φυσικά αλλά του σχολιαστή, άρα ο μεταφραστής νιώθει πιο ελεύθερος να δράσει παρεμβατικά). Εξάλλου, στα παλαιά κείμενα τίθεται συχνά το ζήτημα της ερμηνείας εντονότερα από ό,τι στα σύγχρονα, σε ό,τι αφορά το πρωτότυπο. Η ιστορική σημείωση είναι ένας αχνός απόηχος των πολύ μακρινών προγόνων των σημειώσεων, που δεν είναι άλλοι από τα σχόλια στις σχολιασμένες μεταφράσεις έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στα συριακά, τα αραβικά και τα περσικά - επιστημονικών κυρίως- καθώς και, πολύ περισσότερο, οι μεταφράσεις της βουδιστικής γραμματείας από τα σανσκριτικά στα κινεζικά (Kumarajīva, 4^{ος} μ.Χ. αιώνας, Xuanzang, 7^{ος} μ.Χ.). Σε αυτά τα έργα, ασχέτως του αν η μετάφραση ήταν στοχοκεντρική ή πηγοκεντρική (εκφράστηκαν και οι δύο τάσεις), η επιθυμία διαύγασης του νοήματος -αναγκαία, λόγω χρονικής και κοσμοθεωρητικής απόστασης- (από)διδόταν μέσα από το σχόλιο-σημείωση του μεταφραστή, που ελάμβανε υπ' όψιν τους σχολιαστές του πρωτοτύπου. Ενώ οι μεταφράσεις στα ελληνικά των ελληνιστικών χρόνων από ασιατικές γλώσσες, έχοντας απορρίψει το σχόλιο, ταλαντεύονταν ανάμεσα στο στοχοκεντρισμό (π.χ. η Μετάφραση της Βίβλου από τους 70) και στην πηγολατρεία και την κατά λέξη αντιμετώπιση (μετάφραση της Βίβλου από τον Ακύλα), στην Άπω Ανατολή το καθαυτό μεταφραστικό έργο κινούνταν από την διασκευή/προσαρμογή (π.χ. βουδιστικών εννοιών προς τις εγχώριες ταοϊστικές ή και κομφουκιανές) μέχρι τη ριζική αναδημιουργία, ακόμη με διασαφηνιστικές/ενισχυτικές -σε τελική ανάλυση- του νοήματος παραλείψεις αποσπασμάτων του πρωτοτύπου, με προσθήκες και αλλοιώσεις, και με τις σημειώσεις-σχόλια να σώζουν πάντα την παρτίδα. Η Άπω Ανατολή φαίνεται πως αντιμετωπίζει παγίως το πρωτότυπο ως γίνεσθαι, η παρέμβαση σε αυτό δεν θεωρήθηκε ποτέ τόσο ιερόσυλη όσο στην ουσιοκρατική Δύση.

δ) τις μικτές σημειώσεις, που είναι και οι συνηθέστερες: λαμπρό παράδειγμα η περιβόητη σημείωση στη μετάφραση στα ισπανικά (από τον Mendivil Llaguno, 1998, εκδ. Alcor) του ίδιου του τίτλου (!) του έργου του Modiano, *Place de l'étoile*. Εδώ το πρόβλημα προέκυπτε λόγω της ηθελημένης αμφισημίας μεταξύ της ομώνυμης παρισινής πλατείας και του σημείου τοποθέτησης (θέσης) του κίτρινου αστεριού που έφεραν οι Εβραίοι στο κατοχικό Παρίσι. Ο Ισπανός εν γένει αγνοεί την παρισινή πλατεία και τις νοηματοδοτήσεις της, ενώ παράλληλα δεν υπάρχει ισπανική λέξη που να σημαίνει ταυτόχρονα «πλατεία» και «θέση», όπως η γαλλική *place*. Όμως ο αμφίσημος/πολύσημος τίτλος ήταν το κλειδί για την ανάγνωση του έργου, που έδινε ο συγγραφέας και αυτό όφειλε να το μεταφέρει πάση θυσία και ο μεταφραστής.

3. Η σημείωση σήμερα – μια πρώτη ματιά στα καθ' ημάς

Η σημείωση στη μετάφραση πεζογραφίας έχει αρχίσει να αποδαιμονοποιείται, ο δε μεταφραστής/συντάκτης σημειώσεων να απενοχοποιείται, και τούτο οφείλεται:

α) Στην παγκοσμιοποίηση, η οποία οδηγεί σε μεγάλη αύξηση των μεταφράσεων μεταξύ εξωευρωπαϊκών και ευρωπαϊκών γλωσσών, ιδίως σύγχρονων έργων, προοριζόμενων για το ευρύ κοινό, το οποίο δεν οφείλει να γνωρίζει κουλτούρες μακρινές και εξωτικές, αλλά πρέπει και να κατανοεί τι διαβάσει, για να συνεχίσει να αγοράζει – ο πελάτης έχει πάντα δίκιο, ναι, και στη μετάφραση! Η μετάφραση, μάλιστα, ευρωπαϊκών έργων στις -όλο και πλέον σημαίνουσες- εξωευρωπαϊκές γλώσσες δίνει τον τόνο σε ό,τι αφορά τη χρήση των σημειώσεων: θυμηθείτε τι

αναφέραμε λίγο πιο πριν για την αντιμετώπιση του πρωτοτύπου ως γίνεσθαι και όχι ως ουσία από την Ανατολή. Σήμερα, η όσμωση Ανατολής-Δύσης είναι εντονότερη και πλέον εκτεταμένη, ακόμη και στα εκδοτικά. Για παράδειγμα, η κινεζική μετάφραση των 7 συνεχειών του Χάρι Πότερ βρίθει σημειώσεων: από 9 στον πρώτο τόμο της σειράς μέχρι 52 στον πέμπτο! Και πρόκειται για ένα εμπορικό παιδικό-εφηβικό ανάγνωσμα! Παρόλα αυτά, στη Δύση τα πράγματα αλλάζουν αργά: ο καναδός μεταφραστής και πανεπιστημιακός ιαπωνιστής Goossen, στο δοκίμιό του *Haruki Murakami and the Culture of Translation* (περιλαμβάνεται στη συλλογή δοκιμίων *In Translation, Translators on their work and what it means*, Columbia University Press, 2013) συγκρίνει τους ιάπωνες μεταφραστές δυτικών έργων, που είναι συνήθως και συγγραφείς στα ιαπωνικά (όπως ο Μουρακάμι) και έχουν το θάρρος και το κύρος για την επιβολή τολμηρών λύσεων και σημειώσεων, με τον διάσημο μεταφραστή από τα ιαπωνικά Birnbaum, που μεταφράζει την κεντρική λέξη *kokoro* σε ένα βιβλίο του Μουρακάμι ως «νου». Όμως *kokoro* στα ιαπωνικά είναι τόσο η «καρδιά» όσο και ο «νους», κατά κάποιο τρόπο, όταν μέσω του *feeling*, της ενόρασης, της φώτισης, συνδέεται με την «καρδιά των πραγμάτων». Στοιχηματίζει δε πως ο Birnbaum, αν μπορούσε, θα άφηνε τη λέξη *kokoro* ως έχει και πρόσθετε μια σημείωση. Έλα όμως που, όπως παρατηρεί πικρόχολα, οι άγγλοι αναγνώστες, κατά τους εκδότες, επιζητούν τη μεταγλώττιση (*dubbing*) στα βιβλία, και όχι τον υποτιτλισμό..

β) Στην εξάπλωση των αντιαποικιοκρατικών θεωριών και των θεωριών που τονίζουν την ανάγκη «ορατότητας» (*sic*) του μεταφραστή (βλ. Venuti). Έτσι, ο Delabastita, το 1993, στο έργο του *There's a Double Tongue*, μας υπενθυμίζει ότι η μετάφραση είναι ένα μετα-κείμενο σε σχέση με το πρωτο-κείμενο (πρωτότυπο), και διευκρινίζει ότι η εν επιγνώσει μετάφραση, ούτως ή άλλως, συνεπάγεται πάντα δυο ειδών μετα-κείμενα, ένα μετα-γλωσσικό (μετα-στοχασμό ή αναστοχασμό πάνω στο πρωτότυπο) και ένα κείμενο που «έρχεται κυριολεκτικά μετά», το γνωστό μας μετάφρασμα. Οπότε η (υπο)σημείωση επί του λογοπαιγνίου (που είναι και η πιο επίμαχη, η «αποτυχία του μεταφραστή») νομιμοποιείται ως εξής: Κάθε λογοπαίγνιο στο πρωτότυπο είναι ένα βραχυκύκλωμα της σκέψης, απαιτεί έναν μεταγλωσσικό αναστοχασμό από τον αναγνώστη που να οδηγεί στο διπλό νόημα. Η σημείωση είναι η αποτύπωση του δεύτερου νοήματος έτσι όπως το συνέλαβε ο αναστοχασμός του αναγνώστη-μεταφραστή, ο οποίος πολλές φορές και για πολλούς λόγους (όχι μόνο γλωσσικούς) δεν περνάει ή περνάει ανεπαρκώς στο μετάφρασμα. Οπότε, στη σημείωση έχουμε ένα σχόλιο είτε επί του πρωτοκειμενικού λογοπαιγνίου (πέραν της μετάφρασής του), είτε επί της ανεπαρκούς μεταφραστικής αντιμετώπισής του είτε επί της ολοκληρωτικής μη αντιμετώπισής του.

Α) ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΩΝ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ (στους πάγκους των νέων εκδόσεων)

ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗΣ, Μάρτιος 2013 – σε 57 βιβλία	
Ανυπαρξία σημειώσεων	21
Υποσελίδες	32
Στο τέλος του βιβλίου	3
Υποσελίδες + σημειώσεις στο τέλος	1

ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Απρίλιος 2013 – σε 52 βιβλία	
Ανυπαρξία σημειώσεων	24
Υποσελίδες	17
Στο τέλος του βιβλίου	1

Υποσελίδιες + σημειώσεις στο τέλος	0
------------------------------------	---

ΠΟΛΙΤΕΙΑ, Μάιος 2013 – σε 64 βιβλία	
Ανυπαρξία σημειώσεων	24
Υποσελίδιες	34
Στο τέλος του βιβλίου	5
Υποσελίδιες + σημειώσεις στο τέλος	1

Τυχαία επιλεγέντα -όσο γίνεται- από τη βιβλιοθήκη μου, σε 100 βιβλία, εκδοθέντα από το 1990-2010	
Ανυπαρξία σημειώσεων	31
Υποσελίδιες	41
Στο τέλος του βιβλίου	25
Υποσελίδιες + σημειώσεις στο τέλος	3

Επισημάνσεις: περίπου το 30% των βιβλίων δεν έχουν σημειώσεις, όπου υπάρχουν σημειώσεις κυριαρχούν οι υποσελίδιες, ενώ οι σημειώσεις στο τέλος του βιβλίου ανέρχονται στο 5-8% στις σημερινές εκδόσεις. Αντίθετα, στις παλαιότερες εκδόσεις, αυτές ανέρχονται στο 25% (με βάση το ελάχιστο αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας προσωπικής βιβλιοθήκης και με μια δειγματοληψία που εκτείνεται σε 20 έτη) – αυτό ερμηνεύεται μάλλον από την τότε επικράτηση της συγκριτικά ευκολότερης τυπογραφικής τοποθέτησης των σημειώσεων στο τέλος, ενώ σήμερα επικρατεί η προσπάθεια διευκόλυνσης του αναγνώστη, καθότι πλέον δεν τίθεται με τεχνικούς(και οικονομικούς) όρους ζήτημα.

Β) Ο ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

(το ερωτηματολόγιο στάλθηκε στους μεταφραστές του ΣΜΕΔ, του ΠΕΜ, του Συλλόγου αποφοίτων Ιονίου, φίλους/ες – θερμές ευχαριστίες σε όλους/-ες)

Οι ερωτήσεις απαντήθηκαν από 68 μεταφραστές πεζογραφίας από ξένη γλώσσα στην ελληνική

I. Στα έργα πεζογραφίας που μεταφράζετε, υπεύθυνος/η, για τη σύνταξη των σημειώσεων και των υποσημειώσεων (τις πιο πολλές φορές) είστε εσείς ή κάποιος άλλος (επιμελητής/διορθωτής, εκδότης);

Είμαι εγώ	60
Δεν είμαι εγώ (προσδιορίστε ποιος είναι)	2
Ανάλογα με τον εκάστοτε εκδότη ή/και την περίπτωση	6
α) Δύο (2) που απάντησαν «δεν είμαι εγώ» προσέθεσαν «εγώ σε συνεργασία με τον επιμελητή» β) Τρεις (3) εξ όσων απάντησαν «ανάλογα....» προσέθεσαν πως είναι ο επιμελητής	

II. Εάν είστε εσείς ο/η υπεύθυνος/η, σε ποια θέση επιλέγετε συνήθως να μουν οι σημειώσεις;

Υποσελίδιες	24
Στο τέλος του βιβλίου	8
Αποφασίζω ανάλογα με το είδος κάθε βιβλίο αν οι σημειώσεις θα είναι υποσελίδιες ή αν θα μουν στο τέλος	28
Αποφασίζω ανάλογα με το είδος της κάθε σημείωσης να τη βάλω είτε υποσελίδια είτε στο τέλος	5
Κάτι άλλο (προσδιορίστε)	3*
*«Δεν βάζω σημειώσεις στη λογοτεχνία»	

III. Παρεμβαίνει ο εκδότης ή/και ο επιμελητής/διορθωτής στο πού θα μουν τελικά οι σημειώσεις ή ακολουθεί τις επιλογές σας κατά γράμμα;

Δεν παρεμβαίνει ποτέ	4
----------------------	---

Παρεμβαίνει σπανίως	24
Παρεμβαίνει συχνά	26
Παρεμβαίνει σχεδόν πάντα	14

Επισημάνσεις: α) ο μεταφραστής είναι ο κατά κύριο λόγο πολιτισμικός διαμεσολαβητής σε ό,τι αφορά τις σημειώσεις, β) ισοψηφούν σχεδόν οι επιλογές ανάμεσα στην υποσελίδια σημείωση και στη θέση των σημειώσεων ανάλογα με το βιβλίο, (70-75%), αποκαλύπτοντας μια τάση ομοιόμορφης αντιμετώπισης και μια μετατόπιση προς την υποσελίδια (ίσως επειδή τελικά αυτή είναι και η επιθυμία του εκδότη, για «ευκολία» του αναγνώστη), γ) η σημείωση στη λογοτεχνία έχει αποδοιμοποιηθεί, δ) σχεδόν πάντα υπάρχει και κάποιος άλλος παρεμβαίνων πλην του μεταφραστή, ευτυχώς που είναι ο επιμελητής/διορθωτής.

4. Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα

1. Μελέτη σημειώσεων ανά βιβλίο σε συνάρτηση με το αντίστοιχο περιεχόμενο συνολικά (πρόλογο, επίμετρο, σχόλια, οπισθόφυλλο κλπ).
2. Διεύρυνση και εμβάθυνση της στατιστικής έρευνας: α) συγκριτικά με τα μεταφραστικά (και εκδοτικά) ήθη σε παλαιότερες εποχές – σε όλα τα θέματα και κυρίως στη σχέση μεταφραστή-σημείωσης, β) απάντηση ερωτηματολογίων και από επιμελητές και εκδότες (η άλλη άποψη), γ) σύγκριση, βάσει στατιστικών δεδομένων, με τα συμβαίνοντα σε άλλες χώρες και γλώσσες: τα ελληνικά είναι μια περιορισμένης εμβέλειας γλώσσα, όπως και ο νεοελληνικός πολιτισμός εξάλλου, οπότε είναι πιθανόν και εύλογο το θέμα των σημειώσεων, στην πράξη, σε μια μεγάλη γλώσσα και ένα πιο εκτενές πολιτισμικό πλαίσιο να αντιμετωπίζεται αλλιώς: ένα ενδιαφέρον αντικείμενο για φοιτητές ERASMUS και πτυχιακές, ένα καλό θέμα για μεταπτυχιακά και διδακτορικά, ένα ευρύ πεδίο διαπανεπιστημιακής/διεθνικής συνεργασίας σε επαφή με την εκδοτική βιομηχανία.
3. Το θέμα της εκπαίδευσης μεταφραστών σε ό,τι αφορά την ικανότητά τους να εντοπίζουν και να υπηρετούν την ανάγκη για σημειώσεις δεν έχει σχεδόν καν τεθεί ακόμα. Θα είχε ενδιαφέρον, πέρα από μια ανθρωπολογική μετα-αποικιοκρατική προσέγγιση (και μια προσέγγιση με βάση την ετερότητα εν γένει) να υπάρξει και μια προσέγγιση από τη σκοπιά των γνωσιακών επιστημών σε συνάρτηση με τη μεταφρασεολογία (π.χ. την προσέγγιση του W.Wilss) αλλά και τη νευροψυχολογία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Berman A. (2005 [1999]). *Η μετάφραση και τα γράμματα ή το πανδοχείο του απόμακρου*, μτφρ. Σ. Ιγγλέση Μαργέλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Browne W. (2000). *Sahagún and the Transition to Modernity*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Delabastita D. (1993). *There's a Double Tongue: An Investigation Into the Translation of Shakesperae's Wordplay, with a Special Reference to Hamlet*. Amsterdam and New York: Rodopi.
- Goosen T. (2013). "Haruki Murakami and the Culture of Translation". Στο E. Allen και S. Bernofsky (επιμ.), *In Translation – Translators on their work and what it means*. New York: Columbia University Press.
- Hung E. (2006). "And the Translator Is—" Translators in Chinese History". Στο T. Hermans (επιμ.), *Translating Others*, τόμος 1. Manchester: St. Jerome Press.
- Julien F. (2004). *La chaîne et la trame. Du canonique, de l'imaginaire et de l'ordre du texte en Chine*. Paris: PUF.
- Mounin G. (1976 [1963]). *Les Problèmes théoriques de la traduction*. Paris: Gallimard.
- Nattier J. (2008). *A guide to the Earliest Chinese Buddhist Translations*. Aliso Viejo, California: International Research Institute for Advanced Buddhology, Soka University.
- Newmark P. (1988 [1981]). *Approaches to translation*. New York: Prentice Hall
- Tibawi A.-L. (1962). "Is the Qur'ān Translatable?". Στο *The Muslim World* 52 (1): 4–16.